

Silvija Borovnik

Ženske letijo v nebo

Ob romanu Berte Bojetu *Filio ni doma*

O ženski literaturi kot o špinači

Res je sicer, kakor pravi pisatelj Vlado Žabot, namreč da »držijo slovensko literaturo pokonci pisateljski norci in njihove žene«, obenem pa je res, da na Slovenskem pišejo tudi ženske (kaj je z njihovimi mošči, žal ne vem). Literarna zgodovina oziroma kritika jim v glavnem ne posvečata pogoste in včasih tudi ne prav prijazne pozornosti, pa tudi literarnih nagrad navadno ne dobivajo. Še pred nedavnim mi je znani literarni zgodovinar navrgel, da je literatura, ki jo pišejo ženske, »tako ali tako vsa trivialna«, nato pa kljub mojim odprtim ustom nemudoma zapustil prizorišče, češ — ukvarjajte se vendar s kako bolj resno temo. V času torej, ko so poglavja iz literature, ki jo pišejo ženske, kot samostojna predavanja ali seminarji v svetu že zdavnaj našla pot tudi v univerzitetne predavalnice, od tam pa v mnoge diplomske naloge ali dizertacije, Slovenci o svoji »ženski literaturi« zelo malo vemo. Slišali smo sicer za nekaj literarnih dam iz preteklosti, toda tudi zanje ne moremo vedno povsem natanko vedeti, ali so »zaslovele« zaradi literarne nadarjenosti in delavnosti ali pa le zaradi intimnih vezi z znanimi moškimi. Pogosto se obnašamo, kakor da ženskega literarnega ustvarjanja na Slovenskem sploh ni. Pri Mladinski knjigi v Ljubljani je pravkar izšla knjiga z izborom besedil iz slovenske nove proze, med katerimi pa ni seveda nobenega besedila izpod ženskega peresa. Saj ne da bi moralo biti, toda že kar simptomatično je, da ga ni. Če slovenske pisateljice že ne pišejo zelo številčnih proznih ali pesniških ciklov (toda tudi take se najdejo!), to še ne pomeni, da njihove literature sploh ni. Toda zgodovino pišejo moški, vsaj do nedavnega so jo, prav tako kot tudi slovensko literarno.

Ker sem v glavnem pri vseh, s katerimi sem se že kdaj pogovarjala o tem, ali »ženska literatura« sploh obstaja, in če, kaj je zanj značilno, pa o tem, ali jo imamo tudi Slovenci, in če, kakšno, opažala izraz, s kakršnim sem se nekoč v vrtcu med goltanjem obvezne špinače spakovala tudi sama (...), me je ta siloviti in predsodkov polni odpor začel zanimati. Tokrat naj, če drugega ne, nanj vsaj glasno opozorim, to razmišljanje pa naj bo uvod za zapis o izpovednem plazu Berte Bojetu, romanu *Filio ni doma* (1990). O knjigi torej, ki jo je napisala ženska.

Gremo mlinčke talat

Pred izidom tega romana je kot pesnica v *Žabonu* (1979) zapisala: »Krenil je čas, obstati ne morem.« Že v tej pesniški zbirki je vse podrejeno erotiki, približevanju in oddaljevanju t. i. ženskega in moškega načela. Pri tem ostaja telesnost njuno edino

trajanje. Razpetost med ženska pozelevanja in moška odhajanja izraža tudi protest zoper čednost, privzgojeno le dekletom, in željo po erotičnem potepuštvu, prihranjenem le za moške.

Vse te sestavine v romanu znova srečamo tako, da obnavljajo, ponavljajo in potrjujejo pisanje kot način vzpostavljanja izgubljene (odvzete?) prvinske ženske identitete. Nekateri poetične prisposode iz *Žabona* se v romanu ponovijo kar dobesedno: npr. »igra mlinčkov« (»mlinčke talat«) kot spomin na otroško vznemirjenost ob prvem stiku dveh teles (v *Žabonu*: »igranje mlinčkov / z dotikom roke / v srčiko roke«; v *Filio* pa se skrivnostni dotik dlani spremeni v enako prijetno razpiranje telesa, v igro dotikajočih se bokov). V romanu so te kot tudi druge podobe iz ženskega otroštva prepovedane, deklice npr. skrivajo svoje punčke pod krila, sicer bi jim jih vzeli. Toda biti ženska je tako v poeziji kot prozi Berte Bojetu zdaj bes in breme, še večkrat pa sreča in z ničimer zamenljiva strast.

Ptiči in ptice

V drugi pesniški zbirki Berte Bojetu *Besede iz hiše Karlstein* (1988) se moški—potepuh, po kakršnem sega ženska v *Žabonu*, spremeni v Gospoda, Vladarja, Gospodarja. Takega srečamo zdaj tudi v romanu. Ženska ni več njegova vzporednica, temveč sužnja, ki pozna le enega Boga: Njega. Tudi njun vzajemni, pa naj je bil to vzajemno strasten, vzajemno srečen ali vzajemno zajedalski odnos, se v romanu preoblikuje. Ženski stiki z moškimi postanejo bolj ali manj nujni, če pa že obstaja čustvo, je to prej na ženski kot na moški strani, zmedeno in kratko. Vzajemnosti, četudi »samo« erotične skladnosti, v romanu ni več. Moško in žensko načelo sta v njem tudi fizično ločeni. Na ostro ločnico opozarjajo občna lastna imena kot Gornje mesto (za ženske), Spodnje mesto (za moške), Ženska pot itd. Izraz ženske podrejenosti je razviden tudi v slovniških oblikah, beremo namreč: »Ujela sem nekaj besed o nagradi bienala, o plesu in letenju ženskih ptičev (...)«, namesto: *ptice* (str. 5). Maskulinizirano je tudi ime Filio kot ime za deklico; že ob prvem branju naslova imamo tako vtis, da gre za napako (napačna sklanjatev), šele kasneje pa izve-mo, da je osrednja oseba ženska z moškim imenom.

Moški v tem romanu odkriva žensko tako, kakor je zapisala Simone de Beauvoir (*Drugi spol*, 1949), namreč ko odkrije lasten spol, ženska kot utelešenje spolnosti pa mu vzbuja grozo in odpor. Njegovi organi so v tem romanu kot po Schopenhauerju pravo žarišče volje, so protipol volje možganov. Kot taki živijo samostojno življenje, »možganov« pa je moškega spričo njegove mesene svojeglavosti sram. V *Filio* moški časti falus, dokler mu pomeni transcendenco in aktivnost, dokler mu rabi za pridobivanje lastnine, tj. ženske, sramovati pa se ga prične, ko postane zgolj pasivno meso. Moški v *Filio* so nabite, hotne mišice brez pameti. Ko jih zapusti fizična moč, se sesujejo. Razen Urija so nasilniki, kreature. Svet, v katerem se gibljejo ženske, pa je svet dovoljenega posilstva. Odnosov, ki bi jih same izbirale in določale, pravzaprav ni. Toda ženska, čeprav moškemu podrejena v fizisu, vendarle postane vladarica. Z intelektom uspe to Heleni Braas. Ženski intelekt na tem »Otoku« je nedobrodošel, zanimivo pa je, da se ga bolj od moških ogibljejo ženske — pisateljčino sporočilo, ki ga nikakor ne gre prezreti.

Ženska ženski — paznica

Med najbolj detabuizirane odnose v tem romanu spadajo gotovo odnosi med ženskami. Razen redkih izjem so popačenke, skoraj živali. Druga drugi so paznice, njihovi odnosi so medsebojno nadzorovalni. Rojene in vzgajane kot sužnje pravzaprav uživajo v tej vlogi in se je krčevito oklepajo tudi takrat, kadar se jim ponudi priložnost, da bi se je lahko znebile. Polnokrvnega, zlasti intelektualnega življenja ne zmorejo, lastno nesposobnost, da bi si ga izborile, pa opravičujejo s tem, da je pač tak »red«. Vlogo, nad katero tožijo, si izbirajo pravzaprav same z lastno omejenostjo in vnaprejšnjo pokornostjo. V romanu so samo na videz moški tisti, ki omejujejo svobodo žensk, pisateljicino sporočilo pa je ravno obratno: v resnici so to ženske same.

Filio in njena babica sta v tem tropu topoumnih žensk (kuharic, priležnic, rodnic, grobark itd.) veliki izjemi. Filio je slikarka. Njeno telo je zaznamovano z grbo kot s fizičnim znamenjem za duhovno drugačnost. Grba tako dopolnjuje njeno umetnost, ki nastopa kot nadomestek za lepo telo, pa tudi kot simbol za svobodo gibanja in misli. Filio se pusti odrivati in tišati, obenem pa ve, da je v umetnosti močna in silna ter da lepota njenega notranjega sveta premaguje zunanje nasilje in fizično nadmoč.

Mati in mama

V tem romanu je gotovo najbolj detroniziran odnos med materjo in hčerjo, nema najboljši v sodobni slovenski književnosti. Mati v njem ni nikakršna dobrotnica ali zaščitnica, še samica ne, ki bi po živalsko skrbela za svojega otroka. Prizor, ko se hči spominja matere, je mesto, ko se pripoved že v prvem poglavju prevesi v grotesko. (Filio slika mater kot ptiča s kremplji in peresi; mati se spremeni v ptiča, ki odleti.) Mati je hčeri popolna tujka, ki otroka rodi, ker ga pač mora, materinsko čustvo pa ni, kakor učijo knjige, nekaj, kar bi bilo ženskam prirojeno in samoumevno dano. Obratno pa je imeti mater nekaj, kar počiva v človeku in ga zaznamuje. Čeprav je mati za Filio popolnoma tujka (»Nikoli nismo skupaj jedle.«). Filio kasneje kot odrasla ženska slika prav njo, svojo zmedeno mater (»Obraz se mi je pokazal neko noč in drugi dan je bil ptič z njenim obrazom narejen. Kako me je bolela, ko sem slikala.«). Kljub babičini skrbi za vnukinjo je le-ta izgubljen otrok, ki zaradi patološkega odnosa mati—hči nikoli več ne bo »znala domov«. Mati, čeprav popolna neznanka, bo vedno ključala po njeni osebnosti. (»Vedela sem, da se bo naselila vame, kot novi strah.« in: »Nikoli ne bom varna. Vedno me bo kdo naseljeval in ključal po meni.«)

Zato naj pripovedujem

Ne glede na to, ali govorimo o »ženski literaturi« ali o »literaturi«, ki jo pišejo ženske«, lahko v romanu Berte Bojetu brez kakršnihkoli slabšalnih atributov prepoznamo nekaj osnovnih značilnosti takega pisanja (pri sosedih Avstrijcih bi bili primer take proze romani Elfriede Jelinek). To so predvsem:

— Literarni protest zoper dvojno vzgojo, zoper dvojna merila pri določanju ženske in moške duhovne ter spolne svobode.

— V ospredju so odnosi med moškimi in ženskami, zlasti fizični. Pri tem posegajo pisateljice po temah, ki se jih navadno niso lotevale: v literarnih analizah ženskega in moškega družbenega in osebnega ravnanja pa potegnejo kratko — to je ravno v nasprotju z vsesplošnim prepričanjem o t. i. »ženski literaturi« — prav ženske in ne moški: sodobna ženska proza je do žensk na splošno veliko bolj neprijazna in razkrivalna kot proza, ki jo pišejo moški.

— Pogosta je proza s temami ali motivi patoloških odnosov med materjo in hčerjo, podoba matere v njej pa pada s piedestala vsesplošne dobre, ljubeče, skrbne varuhinje in zaščitnice otrok.

— K ženskim elementom v pripovedništvu sodi tudi izrazita težnja po pripovedovanju kot pisanju, ki predstavlja obliko upora zoper pozabo in obstoječe. Tudi Ingeborg Bachmann je v uvodu k romanu *Malina* zapisala, da »mora pripovedovati«, da je to nekaj, čemur se ne more upreti. To se navadno izraža s prvoosebno pripovedjo, s pripovedovalko namesto s pripovedovalcem, pogosto tudi v dnevniški obliki. Oboje najdemo v pričujočem romanu Berte Bojetu: prvoosebno pripoved Filio in dnevnik Helene Braas.

Christa Wolf piše: »Spominjanje je plovba proti toku.« Avtobiografsko in navidezno avtobiografsko, literarno pisanje pri ženskah je samodejen odziv zoper prizvojenost in predolgo molčanje. V avtobiografijah postajajo ženske subjekti, t. i. »moja zgodba« pa možna, vzorčna zgodba vseh drugih žensk.¹

Iz rastlinjaka

Roman Berte Bojetu se z naštetimi lastnostmi ujema s terminom »ženska literatura«, če je s tem mišljena literatura, ki jo pišejo ženske. Povsem normalno pa je, da se le-ta tematsko kakor tudi slogovno razlikujejo od literature, ki jo pišejo moški. To, da je roman napisala Slovenka, ni v besedilu nikjer izpostavljeno, vendar ni tako nepomembno. To je vsekakor roman pisateljice, ki je lep del življenja preživela v socialistični Jugoslaviji. Vzporednice z »Otokom«, na katerem se odvija dogajanje, ne morejo biti zgolj naključne. Ženske na tem našem čisto konkretnem »otoku« so (smo) odraščale sicer uspešno neopazno — pod krinko nekakega vseljudsko- in vseženskodobrega — v precej podobnem pazniškem ozračju, v značilni umetni svobodi tople grede. Imele so (smo) enako kot ženske v romanu Berte Bojetu svoje varuhe in varuhinje — oglejmo si na primer samo goro člankov in referatov socialistične ideologinje Vide Tomšič, po besedah Franca Šetince »bojevnice za enakopravnost žensk v družbi, vendar ne pristajajoč na pozicije malomeščanskih feministk«, in po katere Besedi ne smejo ženske »nikdar ločiti svojega boja od boja proletariata«. Franc Šetinc pa je še 1978. leta (v uvodu k drugi izdaji knjige Vide Tomšič: *Ženska*, delo, družina, družba) zapisal: »Nov družbenoekonomski položaj odpira nove, neslutene možnosti za uresničitev dejanske enakopravnosti žensk.« (str. 6) Ta »prerokba« je doslej v Sloveniji udejanila samo »neslutenost«: žensko psihično in fizično izmučenost zaradi dela doma in v službi, izčrpanost ob strahu za preživetje, brezposelnost itd., drugega pa bolj malo. Žal bi razpravljanje o socialistični vzgoji in prevzgoji deklic, deklet in žena, povezani z romanom, presegalo okvir tega zapisa, zato ga velja prihraniti za drugo priložnost ali pa ga prepustiti v pretipavanje kakemu strokovnjaku za trivialne teme (npr. doc. dr. Miranu Hladniku). Literatura sodobnih slovenskih pisateljic se vsekakor nikakor ne ujema z afežejevsko podobo vzor-

nih socialistk, »véliki temi« proletariat ali narod pa jih sploh ne zanimata. Njihova literatura ni mitingaško »družbeno angažirana«, ker je, pa naj je to še tako paradoksalno, preveč lirična.

Roman *Filio ni doma* je tako uporno slikanje prepovedanih podob, zatrtih misli in iger, tabuiziranih dotikov in privzgojenih dopadljivosti. Prva sprememba, ki jo je spoznal pisateljčin Jaz, je, da v njem prebiva zgodba. Pripovedovanje te zgodbe je nujno, je vračanje k aktivnosti, pa čeprav le kot vnovično vrtenje v krogu: Sleherni pišoči Jaz je namreč spet in spet obsojen na samoto. Toda čas je krenil in vrnitve ni. Ostajajo verz kot iskanje, pesem kot iskanje, vrstica kot iskanje. Tudi literatura slovenskih pisateljic kot iskanje vsakršne identitete, še najmanj narodove. Le-to bodo najbrž še kar naprej iskali moški.

¹ Jutta Kolkenbrock-Netz und Marianne Schuller: *Frau im Spiegel. V: Entwürfe von Frauen in der Literatur des 20. Jahrhunderts.* Hrsg. von Irmela von der Lühe. Argument Verlag Berlin 1982, str. 154, 155.